

SUBJECT EN COLLECTIVITEIT Een interpretatie van Lacans "Le temps logique"

David Blomme en Dominiek Hoens¹

Inleiding

Het artikel van Jacques Lacan uit 1945, "Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée. Un nouveau sophisme" (Lacan, 1966 [1945]), blijft meer dan vijftig jaar na verschijnen een fascinerende maar, zeker bij een eerste lezing, moeilijke tekst. Het gegeven dat een bespreking ervan in de meeste inleidingen op Lacans oeuvre ontbreekt, lijkt te suggereren dat men het voor een goed begrip van de Lacaniaanse theorie zonder een explicatie van dit artikel kan stellen.² Dat het nochtans een belangrijke tekst is voor Lacan zelf, mag bijvoorbeeld blijken uit wat hij zegt in zijn beroemde "discours de Rome": "Zij [de psychoanalyse] zal slechts wetenschappelijke fundamenteën geven, zowel aan haar theorie als aan haar techniek, door op adequate wijze de essentiële dimensies van haar ervaring te formaliseren. Deze essentiële dimensies zijn, samen met de historische theorie van het symbool: de intersubjectieve logica en de temporaliteit van het subject" (Lacan, 1966 [1953]: 289, onze vertaling). De laatste twee dimensies die Lacan hier aanhaalt, zijn directe verwijzingen naar "Le temps logique".

Toch wordt vaak naar "Le temps logique" verwezen. De noties van *instant de voir*, *temps pour comprendre* en *moment de conclure* behoren tot het gevestigde conceptenapparaat van de door Lacan geïnspireerde auteur. Het is vooral op dit artikel dat men zich beroept om het onderscheid tussen drie logische tijden toe te lichten, waarbij men meestal genoegen neemt met het citeren van de titel in een voetnoot. Dit laatste lijkt te impliceren dat men de oorspronkelijke context als gekend veronderstelt.

1. Aspirant F.W.O. - Vlaanderen.

2. Zie ondermeer Dor (1985; 1992) of Juranville (1988). Een uitzondering hierop vormt het boek van Porge (2000) die reeds eerder een heel boek aan deze tekst wijdde (Porge, 1989).

Deze veronderstelling maakt een uitvoerige explicatie van de tekst niet overbodig. In wat volgt presenteren wij een analyse van het sofisme waarrond Lacans argument is opgebouwd. Dit zal uitvoerig gebeuren, te meer daar de uiteenzetting van dit logisch probleem ook bij Lacan 14 van de 17 bladzijden in beslag neemt. Daarnaast brengen we het artikel in verband met Lacans vroege (1936-1953) theorievorming.³

Het sofisme

Het probleem waarmee "Le temps logique" opent, kan als volgt geresumeerd worden. Een gevangenisdirecteur laat drie gevangenen bij zich roepen. Hij vertelt hen dat hij, om niet nader te bepalen redenen, één van hen moet vrijlaten. Om te beslissen wie het wordt, stelt hij voor dat ze zich samen aan een test onderwerpen. De test legt hij als volgt uit: "Jullie zijn hier met drie aanwezig. Ik heb vijf schijven die enkel in kleur van elkaar verschillen: drie zijn wit en twee zijn zwart. Zonder te zeggen welke ik heb gekozen, zal ik bij elk van jullie één schijf op de rug aanbrengen. Dit betekent dat niemand de eigen schijf kan zien en er is ook geen mogelijkheid om zich te spiegelen. Eens ik de schijven heb bevestigd, kunnen jullie elkaar bekijken maar is communicatie over wat jullie bij de anderen zien niet toegelaten. Bovendien zou dit tegen jullie eigenbelang ingaan. Want de inzet van de test bestaat erin dat de eerste die zijn eigen kleur kan afleiden, zal vrijgelaten worden. Wat ik daar nog moet aan toevoegen, is dat jullie conclusie op logische – en niet op probabilistische – gronden moet berusten". De gevangenen verklaren zich akkoord en vervolgens brengt de directeur op elke rug een witte schijf aan. Hoe gaan de gevangenen het probleem oplossen? (Lacan, 1966 [1945]: 197-198, onze vertaling)

Voor we het probleem in detail bekijken, moeten we beklemtonen dat het hier om puur fictieve gevangenen gaat. Vragen naar verschil in intelligentie en redeneertalent voor de manier waarop de gevangenen tot de oplossing komen, spelen dus geen rol. Ze zijn dus volledig identiek, maar om ze te kunnen onderscheiden, noemen we ze A, B en C.

Daarnaast moet opgemerkt worden dat de vorm waaronder Lacan het probleem in 1935 zelf gepresenteerd kreeg, die van een raadsel was.⁴

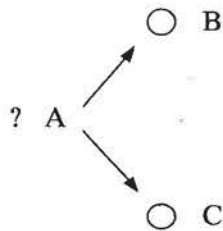
3. In tegenstelling tot andere auteurs proberen wij een analyse te maken die *geen* gebruik maakt van latere concepten als betekenaar, Ander of object *a*. Op de verschillen tussen onze interpretatie en die van andere auteurs zullen we hier niet ingaan. Zie Adriaensen (1992: 125-142), Aucremanne (1985), Fink (1996), Forrester (1990: 178-182), Laurent (1993), Porge (1989; 2000: 205-212), Samuels (1990).

4. Voor meer details zie Roudinesco (1993: 238).

Daarin werd de beginsituatie samen met de afloop gegeven: de drie gevangenen gaan tegelijkertijd naar de directeur en verklaren zich wit. Het op te lossen probleem bestond er dus in de redenering te geven die de gevangenen hiervoor volgden. In "Le temps logique" formuleert Lacan het probleem niet als een raadsel maar als een sofisme. Dit wil zeggen dat hij het raadsel samen met de oplossing geeft. In de oplossing, de *solution parfaite* zoals Lacan ze noemt, maakt elke gevangene dezelfde redenering. Deze luidt als volgt: "Stel dat ik zwart ben, dan zou B zich eveneens zwart kunnen veronderstellen en in dit geval zou C onmiddellijk vertrekken. C vertrekt niet. Dus B zou moeten weten dat hij wit is, maar B vertrekt evenmin, bijgevolg is mijn hypothese dat ik zwart ben fout en dus ben ik wit" (*Ibid.*: 198, onze vertaling).

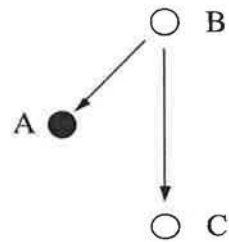
Solution parfaite

Hernemen we de redenering meer gedetailleerd. A weet dat er vijf schijven in het spel zijn, waarvan er drie wit zijn en twee zwart. Wat hij ziet, zijn twee witte schijven op de ruggen van de anderen. Het spreekt voor zich dat hij de overgebleven schijven *niet* te zien krijgt.

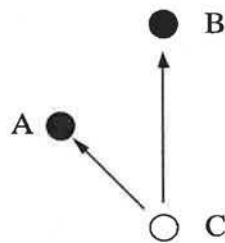

Figuur 1

Voor de bepaling van de kleur van de schijf op zijn eigen rug kan A in de eerste plaats overwegen dat er nog één witte en twee zwarte schijven overblijven. Zichzelf zwart veronderstellend, gaat A zich vervolgens concentreren op de redenering van B en C. Wanneer A zwart zou zijn dan zien B en C een zwarte en een witte schijf.

Figuur 2

In dit geval kan B zich eveneens zwart veronderstellen. Mocht B werkelijk zwart zijn, dan zou C zichzelf in geen tijd wit beslist hebben en dus naar de deur vertrekken. Want als A zwart is, alsook B, dan ziet C twee zwarte schijven en kan hij zich onmiddellijk wit besluiten gezien er slechts twee zwarte schijven in het spel zijn.

Figuur 3

Omdat C niet onmiddellijk vertrekt, ziet B zijn hypothese door de feiten tegengesproken en zou hij zich als wit moeten begrijpen en vertrekken. B blijft echter staan, waarop A concludeert dat hij wit is.

Het sofisme en zijn weerlegging

Men kan zich de vraag stellen waarom Lacan dit een sofisme noemt. Het woordenboek van Lalande geeft twee definities, waarvan de tweede en ook meest technische luidt: een sofisme is een "Argument dat, vertrekkende van ware of verondersteld ware premissen tot een

onhoudbare conclusie leidt [...] maar dat toch conform schijnt aan de formele regels van het redeneren en waarbij men niet weet hoe het te weerleggen" (Lalande, 1997: 1010, onze vertaling). De onhoudbare conclusie in het verhaal van Lacan ligt erin dat elk van de drie gevangenen zich wit kan besluiten zonder daartoe voldoende informatie te hebben. Elkeen ziet twee witten en uit die informatie kan op het eerste zicht niets definitiefs met betrekking tot de eigen identiteit afgeleid worden. Het is dus vreemd dat de gevangenen tot een conclusie kunnen komen.

De eerste definitie die Lalande van de term "sophisme" geeft, duidt op de gangbare negatieve connotatie ervan: een sophisme is er om de ander en/of zichzelf te bedriegen of iets voor te spiegelen. De gevangenen komen tot een conclusie over hun eigen kleur door zichzelf en uiteindelijk de directeur een conclusie te presenteren die niet uit de gegeven situatie af te leiden valt. Hier zou dus ook iets van het bedrog in het spel kunnen zijn. Als de gevangenen waarlijk tot die conclusie komen, moet het zo zijn dat ze zichzelf en de directeur bedriegen.

Krijgt men een sophisme gepresenteerd, dan is het de vraag hoe men erop zal reageren. De traditionele manier om een sophisme te benaderen, is dat men probeert de verborgen redeneerfout aan te tonen. Zo gaat ook Lacan in eerste instantie, via een imaginaire criticus die hij in de tekst opvoert, twee objecties formuleren waarmee men het sophisme op een logisch niveau zou kunnen ontcrachten.

De eerste tegenwerping laten wij hier buiten beschouwing. De tweede gaat als volgt: wanneer A zich wit heeft besloten vanuit zijn aanvankelijke hypothese zwart te zijn, dan moet hij zijn besluit herzien nog voor hij goed en wel vertrokken is. Immers, B en C blijken zich, in tegenstelling tot waar hij vanuit gaat in zijn redenering, wél in beweging te zetten: ze vertrekken *gelijktijdig* met hem, want zoals gezegd maken A, B en C dezelfde redenering. Wanneer B en C bewegen, wordt A's redenering, die volledig steunt op het stilstaan van beiden, onderuit gehaald en raken hij noch de anderen ooit bij de gevangenisdirecteur. Deze objectie wordt door Lacan weerlegd.

Het is inderdaad zo dat B en C *gelijktijdig* met A vertrekken. Maar wat betekent dit voor A? Op het moment dat hij B en C ziet vertrekken, wordt hij in de twijfel gestort. Is hij dan toch zwart? Vanuit die twijfel houdt hij halt. Samen met hem stoppen ook B en C, omdat ze dezelfde twijfel ervaren als A. Maakt A zijn redenering opnieuw, dan komt hij tot hetzelfde besluit als voorheen: ik ben wit. Want indien hij zwart was, dan hadden de anderen hun weg moeten vervolgen. Maar zie, ze staan stil en daarom kan hij opnieuw besluiten dat hij wit is en voor een tweede maal vertrekken. B en C, identisch aan A, vertrekken eveneens.

Maar zijn we hiermee een stap verder? Is hiermee de tegenwerping ontkracht? Kan dit proces zich immers niet tot in het oneindige herhalen? Als B en C opnieuw met hem vertrekken zal hij weer moeten twijfelen en stoppen, waarna hij opnieuw de redenering overdoet, besluit wit te zijn enz.

Is het dan misschien op dit punt dat een redeneerfout aangetoond kan worden? Neen. Een tweede halte zal voldoende zijn voor de drie gevangenen om tot het definitieve besluit te komen dat ze wit zijn. Waarom dit zo is, zullen we straks verduidelijken.

Lacan kan dus de twee kritische opmerkingen beantwoorden. De eerste optie om met een sofisme om te gaan, met name logische fouten aantonen, wordt hier door Lacan verlaten voor een tweede optie. Deze bestaat erin dat men niet zozeer een redeneerfout in het sofisme poogt op te sporen, maar dat men ervan uitgaat dat het sofisme voor de beschikbare theorie een interessante uitdaging vormt, in die zin dat ze aanstuurt op een aanpassing van de theorie. Men gaat dus de fout op het niveau van de *eigen* theorie zoeken.

Lacan zal dus niet de logische fouten pogen op te sporen maar aantonen hoe het sofisme een nieuwe logica vereist. Met als gevolg dat hij zijn temporele logica van de collectiviteit zal plaatsen tegenover een logica die hij klassiek noemt (Lacan, 1966 [1945]: 202).

Collectiviteit en logica

Lacans belangstelling voor wiskundige en logische problemen en hun intieme relatie met een psychologie van de collectiviteit komt ook in een andere tekst uit die periode voor, met name "Le Nombre treize et la forme logique de la suspicion" (Lacan, 1986 [1945]). Deze tekst is eveneens volledig opgebouwd rond een raadsel. Dit bestaat erin dat men door middel van drie wegingen uit dertien identieke schijven de ene schijf identificeert met een verschillend gewicht. Na een uitvoerige en systematische analyse van het probleem is de conclusie die Lacan eraan verbindt op zijn minst verrassend: "Deze referentie van het individu aan elk van de anderen is de fundamentele eis van de collectieve logica, en ons voorbeeld toont aan dat ze ver van ondenkbaar is" (Lacan, 1986 [1945]: 19, onze vertaling).

Nog een getuige van Lacans interesse voor het thema van de collectiviteit is de lezing over de Engelse militaire psychiatrie en haar activiteiten tijdens de tweede wereldoorlog (Lacan, 1947). Wat hem tijdens een verblijf in Engeland bijzonder had gefascineerd, was de vernieuwende wijze waarop psychiaters aldaar met de dynamiek tussen

groep en individu wisten om te gaan. Dit was volgens Lacan een niet te verwaarlozen factor in de uiteindelijke overwinning van de geallieerden. Het is in die context dat hij Freud op het punt van zijn theorie over de groepsvorming bekritiseert. Freud had de groepsvorming in *Massapsychologie en Ik-analyse* verklaard door te wijzen op de gemeenschappelijke identificatie door de leden van de groep met een leider (Freud, 1921c: 62). Volgens Freud kwam die identificatie met de leider op de eerste plaats en waren de onderlinge gevoelsbanden tussen de groepsleden daar een afgeleide van. Lacan zal die volgorde omkeren onder invloed van de theorie van zijn Engelse collega's. Het is niet de gedeelde relatie tot de leider die individuen samenhoudt in een groep, maar de modaliteiten van de onderlinge relaties die de individuele identificatie met een gemeenschappelijk ideaal tot stand brengen.

Ook in "Le temps logique" zal uit het logisch probleem blijken dat de verhoudingen tot de anderen bepalend zijn. Daarom spreekt hij van *collectiviteit*. Met deze term wordt bedoeld dat het gaat om een groep met een beperkt aantal leden die, en dit is het belangrijke, gevormd wordt door de wederzijdse relaties die de leden met elkaar onderhouden (Lacan, 1966 [1945]: 212). Zoals blijkt uit het argument dat A ontwikkelt om iets te kunnen zeggen over zichzelf, is het noodzakelijk dat hij zich positioneert in een verhouding tot B en C. Wat "Le temps logique" onderscheidt van beide teksten, is de introductie van de tijd (Lacan, 1986 [1945]: 8).

Logica en tijd

Uit het geschetste parcours van Lacan kan men dus afleiden dat het in "Le temps logique" om drie dingen gaat: logica of logische vormen, collectiviteit en subject en tenslotte tijd. Met het in rekening brengen van dit laatste, de *tijd*, beweert Lacan de waarde van het sofisme te reveleren. De dimensie van de tijd wordt dus niet aan het sofisme toegevoegd; er wordt aangetoond dat ze inherent is aan het sofisme.⁵

Dit blijkt uit zijn weerlegging van de tweede objectie. Met de formulering van een antwoord op deze kritiek, bleek dat er twee haltes vereist zijn alvorens de gevangenen een definitief besluit kunnen trekken. Deze haltes vallen niet buiten het logisch proces maar zijn er inherent aan. Dit betekent dat ze als halte in verband moeten gebracht worden met wat er vóór de haltes gebeurt. Om dit verband te expliciteren zal Lacan het sofisme opnieuw analyseren vanuit het gezichtspunt van de tijd. Het is de

5. Lacans oplossing staat dus niet tegenover de *solution parfaite* maar is er een explicitering ervan.

logica van de tijd die van de voortgang van het sofisme een coherent proces maakt.

Lacan puurt uit het sofisme drie momenten: *l'instant de voir* (het ogenblik van zien), *le temps pour comprendre* (de tijd om te begrijpen) en tenslotte, *le moment de conclure* (het moment van besluiten). Men spreekt vaak van drie tijden in deze context, niettemin lijken de benamingen vooral op een verschil in tijd te wijzen: het gaat om een ogenblik, een tijd en een moment. Lacan spreekt hier van een modulering van de tijd (*modulation du temps*). Het is niet helemaal duidelijk wat dit technisch gezien voor hem betekent maar wel dat het om een proces van verandering gaat, waaraan de ervaring van de tijd en misschien ook de tijd zelf onderhevig is.⁶

Hernemen we het sofisme volgens de drie tijdsmoduleringen:

De eerste tijd, *l'instant de voir*, komt eigenlijk neer op wat A *niet* te zien krijgt: twee zwarte schijven. Gesteld dat hij twee zwarte zou zien, dan kon hij onmiddellijk besluiten wit te zijn, want er zijn maar twee zwarte in het spel. Mocht dit het geval zijn dan weet A ogenblikkelijk dat hij wit is (Lacan, 1966 [1945]: 204-205). De vraag naar zijn kleur zou zich dus niet aan hem opdringen: de situatie zou hem het antwoord geven vóór elke mogelijke vraag. *Ten overstaan van twee zwarten, weet men dat men wit is*. Wie twee zwarten ziet, kan dus in geen tijd beslissen. Dit laatste kunnen we letterlijk nemen: er komt geen tijd aan te pas.

Doordat A zich *niet* in deze situatie bevindt, kan de tweede tijd zijn aanvang nemen. Het is de aanwezigheid van twee witte schijven die hem niet toelaat ook maar iets omtrent zijn eigen identiteit af te leiden. Het is de afwezigheid van twee zwarte schijven die het subject brengt tot het formuleren van een hypothese over zijn eigen kleur. Deze tweede tijd, waarin A nadenkt vanuit een hypothese, noemt Lacan *le temps pour comprendre*. Hierin voegt het subject dus iets toe aan de pure gegevenheid van de twee witte schijven. Hij doet dit door zichzelf *zwart* te veronderstellen.⁷ Het subject A dat we hier volgen, komt dan, zoals we

6. Het volgende probleem dient zich hier aan: welke algemene term kan er gebruikt worden om de drie onderscheidingen – het *ogenblik*, de *tijd* en het *moment* – aan te duiden? Kiest men voor "moment" en spreekt men bijgevolg van drie "momenten" dan lijkt het intrinsieke verband tussen "moment" en "besluiten" (*moment de conclure*) te vervagen. Eenzelfde opmerking kan gemaakt worden als men van "drie tijden" spreekt. Lacan zelf spreekt zowel van *moments (de l'évidence)* als van *temps* cf. Lacan (1966 [1945]: 204). Wij opteren in wat volgt voor de uitdrukking "drie tijden", hierin de andere secundaire literatuur volgend.

7. We kunnen ons de vraag stellen waarom hij zich *zwart* veronderstelt en niet *wit*. Daarvoor lijkt er geen afdoende reden te bedenken maar men zou, cf. Samuels (1990) en Fink (1996), kunnen opperen dat het conform Lacans toenmalige theorie over de paranoïde basis van de persoonlijkheid is, om zich anders dan de anderen te veronderstellen, dus *zwart* in plaats van *wit*. Het is duidelijk dat de confrontatie met twee zwarten een uitstekende positie zou zijn omdat men zich in dit geval

hebben gezien, tot de volgende bedenking: "Was ik een zwarte, dan zouden de twee witten geen tijd verliezen om zich als wit te erkennen".

Hoe komt A tot dit inzicht? Volgens de eerder uiteengezette *solution parfaite* veronderstelt A zich zwart. In dit geval kan B zich eveneens zwart veronderstellen. Mocht het werkelijk zo zijn dat B eveneens zwart is, dan zou C zichzelf in geen tijd wit beslissen. Want als A zwart is, alsook B, dan ziet C twee zwarten en kan hij zich onmiddellijk wit besluiten. Aangezien zowel B als C blijven staan, lijkt het erop uit te draaien dat A tot de conclusie komt dat hij wit is. En dit zou meteen de perfecte oplossing zijn.

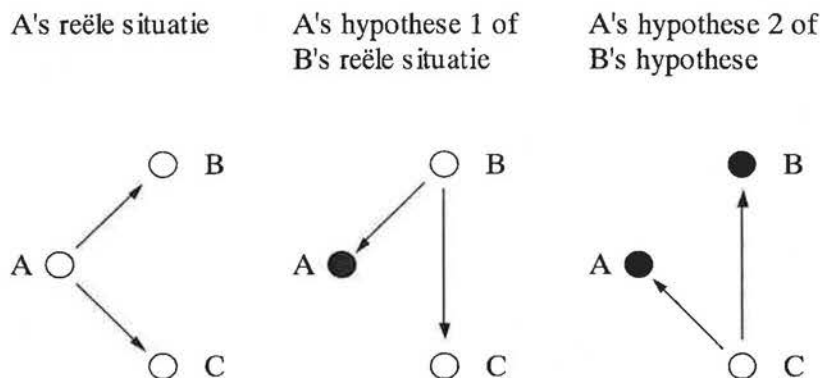
Zo eenvoudig liggen de zaken echter niet. De scherpte van Lacans analyse ligt in zijn aanduiding van het paradoxaal statuut die de aarzeling heeft waarop A een beroep doet. Het is hier dat de temporele dimensie die in het sofisme schuilt ten volle aan het licht komt. Het paradoxaal statuut van de aarzeling vormt de spil van de overgang van de tweede naar de derde tijd. Het is dus essentieel dat we dit nader bekijken.

We kunnen ons de vraag stellen waaraan A de aarzeling van de anderen, waarop hij in zijn redenering een beroep doet, kan afmeten. Wat is immers een aarzeling? Hoe kan men het stilstaan van de anderen als een twijfel, als een aarzeling duiden? Tenslotte, hoe lang moet het stilstaan duren om te kunnen spreken van een aarzeling? Wat A ziet, is dat de anderen stilstaan, maar laat dit hem wel toe om te veronderstellen dat B en C aarzelen?

Het is de derde tijd, *le moment de conclure*, die een oplossing voor dit probleem geeft. De bepaling van deze derde tijd is niet eenvoudig. Het moment van besluiten is geen nieuwe stap in het denken, integendeel, het sluit dit denken af. Deze derde tijd verleent aan het begrijpen zowel zijn doel als eindpunt.

A komt, zoals gezegd, niet zomaar tot het besluit dat hij wit is. Aan dit besluit gaat een onverwacht inzicht vooraf. Hij ziet in dat wanneer zijn hypothese "stel dat ik zwart ben" waar is en hij dus écht zwart is, hij bijgevolg een tijd op de anderen achter is. Namelijk: de tijd die hij nodig had om deze hypothese te formuleren. In het geval A zwart is, zien de anderen immers een witte en een zwarte en moeten ze een veronderstelling minder maken. A moet twee hypothesen formuleren, B en C slechts één.

als enige onmiddellijk wit kan besluiten en men dus de vrijheid als het ware op een dienblad krijgt aangeboden. Nu het subject zich niet in deze situatie bevindt, is het opmerkelijk dat hij zich onmiddellijk met de, zoals zal blijken, slechtst denkbare positie identificeert: die van zwart te zijn tegenover twee witten.

Figuur 4

Dit inzicht is de voorbode van het nakende moment om te besluiten. Indien hij zich haast, kan hij een beroep doen op de tijd die hij achter is ten aanzien van de anderen om zijn redenering te besluiten met: "mijn hypothese dat ik zwart ben, is fout dus ik ben wit". Wacht hij met besluiten en laat hij dus de anderen voorgaan, dan zal hij niet langer kunnen argumenteren dat hij geen zwarte is. Indien hij niet onmiddellijk beslist om aan *zijn* hypothetische achterstand de betekenis te geven van *hun* aarzeling, dan blijft hij steken in de achterstand, gaan de anderen hem voor en kan hij wellicht tot geen enkel besluit meer komen. Wat hem tot haast dwingt, is niet de achterstand op de anderen op zich, maar de dreiging om die achterstand niet als aarzeling te kunnen invoeren. De manier waarop A de tijd hier ervaart, vraagt om precisering.

De zekerheid waarop hij de act van vertrekken kan funderen, wordt maar een zekerheid op het moment dat hij die act stelt. In de situatie van het logisch probleem betekent dit dat op retroactieve wijze beslist zal worden over het stilstaan van de ander.⁸ Het retroactieve effect van zijn act zal beslissen dat het stilstaan van de ander een aarzeling was. De act is *anticipatief* in de zin dat ze vooruitloopt op de zekerheid van waaruit ze zal vertrokken zijn.

A's samenvattend besluit bij de directeur zal dus als volgt luiden: "Ik heb me gehaast om te besluiten dat ik wit was, omdat ze me anders moesten voorgaan in het elkaar wederzijds als wit erkennen (en had ik hen

8. Het ligt voor de hand deze retroactiviteit aan de Freudiaanse notie van *Nachträglichkeit* te koppelen. De term *nachträglich* (of het Franse equivalent *après-coup*) komt in de tekst niet voor. Lacan had deze notie wellicht nog niet uit het werk van Freud gelicht.

de tijd gegeven om dit te doen, dan zouden ze me in de fout gestort hebben)" (Lacan, 1966 [1945]: 210-211, onze vertaling).

Het verband tussen de tijd om te begrijpen en het moment van besluiten dat in dit argument wordt gelegd, is er een van finaliteit. De tijd om te begrijpen verkrijgt zijn finaliteit door het moment van besluiten. Niet alleen wordt de tijd om te begrijpen erdoor afgesloten, hij ontleent er ook zijn zin aan. Negatief geformuleerd: als A niet besluit, *verliest* de tijd om te begrijpen zijn zin. Wat de tijd om te begrijpen immers heeft opgeleverd, is het begrijpen dat hij zich wit kan besluiten. Hij heeft de argumentatie voor dit begrijpen zelf in handen en kan deze aanhouden door te bewegen. Beweegt hij niet, dan zullen de anderen hem voor zijn. Het vreeswekkende hiervan is niet dat hij in deze situatie als laatste en dus als verliezer bij de directeur komt, maar dat de conclusie waarvan hij de zekerheid voorvoelt onmogelijk wordt. Wat hij vreest, is paradoxaal en kan alleen even paradoxaal geformuleerd worden: hij vreest de zekerheid te verliezen waarop zijn act van bewegen zich zal gefundeerd hebben. Hij vreest het moment van besluiten te verliezen en dus dat hij zich niet zal kunnen bepalen. Het is vanuit deze vrees dat A zich wit besluit.

Zoals we echter hebben gezien zijn er na dit besluit nog twee haltes nodig om het logisch proces te beëindigen.

Desubjectivering: opgeschorte bewegingen

Bekijken we nu waarom er slechts twee haltes zijn en wat het belang ervan is voor Lacans analyse van het sofisme. Kort samengevat komt de eerste halte op het volgende neer: A had zich wit besloten op grond van de aarzeling van de ander terwijl nu blijkt dat B en C gelijktijdig met hem bewegen. Zo vraagt hij zich af of hij misschien toch zwart is, houdt halt en merkt dat ook B en C dit doen. De eerder gemaakte redenering doorloopt hij opnieuw: "Moest ik zwart zijn, dan zouden B en C onmiddellijk doorgaan, maar kijk ze staan stil, dus ik ben wit". Vanuit onze bespreking kunnen we duidelijker zien wat er gebeurt. Waar hij voor de haltes een beroep deed op een *veronderstelde* aarzeling van B en C, ziet A deze in de eerste halte geobjectiveerd. Nadat B en C bewogen hebben, staan ze nu, onbetwifelbaar, stil. Voor A betekent dit dus dat B en C nu *echt* aarzelen.⁹

9. Dat de act van het *moment de conclure* fundamenteel is voor Lacan mag blijken uit de verhouding die deze onderhoudt ten aanzien van de twee daaropvolgende haltes. Het is dankzij de in de act geanticipeerde zekerheid dat er in de daaropvolgende haltes *überhaupt* iets te verifiëren valt. De act waarmee het subject zijn logische beweging afsluit, is een subjectief besluit dat in de twee haltes ondervraagd en getoetst kan worden. De hypothetische aarzelingen waarop hij een beroep deed, worden in de haltes geobjectiveerd. Deze verificatie treedt echter enkel op voor diegene die zijn tijd om te begrijpen heeft beëindigd door het moment van besluiten. Hij die het

A besluit zich dus opnieuw wit en vertrekt ditmaal zonder "haast" omdat hij in de halte de aarzeling van de anderen kon zien. Onmiddellijk na zijn vertrek moet hij zijn conclusie opnieuw betwijfelen en halt houden omdat de anderen opnieuw samen met hem vertrekken. Deze beweging van de anderen moet hem dus alweer doen twijfelen aan de juistheid van zijn conclusie die, zoals uitgelegd, gebaseerd is op het stilstaan van de anderen. Zoals we eerder gesteld hebben, zal dit proces van vertrekken en halt houden zich niet tot in het oneindige herhalen: de tweede halte is meteen ook de laatste halte.

Vanuit de tweede halte kunnen we aantonen dat er in de eerste halte een logische vooruitgang is geboekt. Hierbij dienen we over te gaan van A's subjectieve perspectief naar een extern standpunt. Van hieruit wordt duidelijk waarover in de eerste halte écht beslist wordt.

Wat blijkt er objectief gezien in de eerste halte te gebeuren? Stel dat A zwart is, dan kunnen B en C aan elkaars beweging twijfelen en zich afvragen: "Ben ik dan toch zwart? En ziet de ander zowel A als mezelf als zwart?". Aangezien B en C van elkaar zien dat ze stilstaan, objectiveert de eerste halte dus de aarzeling waarop beiden zich definitief zouden kunnen wit besluiten op grond van A's hypothetisch zwart zijn. Moest A dus echt zwart zijn, dan zijn B en C nu, dit wil zeggen, na de eerste halte, absoluut zeker dat ze wit zijn en hebben ze dus geen enkele reden meer om nogmaals halt te houden. En toch is dit hetgeen gebeurt: ze houden, samen met A, nogmaals halt. Dit is voor A voldoende om de hypothese dat hij zwart is voorgoed uit te sluiten en zich dus als wit te beschouwen. A kan nu de volgende objectieve waarheid formuleren: "*Men weet dat men wit is als de anderen twee keer geaarzeld hebben.*".

Het logisch proces in zijn geheel beschouwd laat toe een evolutie aan te duiden. Kort gezegd komt die erop neer dat elke gevangene van een puur subjectieve beslissing overgaat naar een gedesubjectieerde waarheid. Dit blijkt duidelijk uit de twee conclusies die A tijdens het logisch proces getrokken heeft: de eerste luidde: "*Ik heb me gehaast om me wit te verklaren uit vrees dat de anderen me voor zouden gaan*". De tweede luidt:

subjectief besluit daarentegen niet trok en zich door het voorgaan van de anderen als zwarte liet overtuigen, heeft in de haltes niets te verifiëren. Bovendien valt het op dat hij die subjectief besloten heeft, twijfelt aan zijn besluit bij het zien van de beweging van de anderen en dan stopt om zijn redenering over te doen. Het andere subject, daarentegen, hij die niet besliste, twijfelt niet bij het *bewegen* maar pas bij het *halt houden* van de anderen. Het is duidelijk dat in dit geval de twijfel bij de anderen ligt en slechts op indirecte wijze het subject bereikt. Hij is de speelbal van het gedrag van zijn medegevangenen.

"Men weet dat *men* wit is ...". De eerste uitspraak gaat enkel voor de spreker zelf op; de tweede is een algemene waarheid.¹⁰

Wat elke gevangene dus meemaakt, is een moment van subjectiviteit dat daarna in de haltes progressief gedesubjectieerd wordt.

Situering van "Le Temps Logique"

In de laatste twee bladzijden van het artikel bespreekt Lacan de bijdrage die zijn collectieve logica zou kunnen betekenen voor de beantwoording van de vraag: "Hoe komt men ertoe om zich als mens te beschouwen?".

Wellicht is die vraag niet toevallig. Als we de historische context bekijken, dan blijkt dat de Tweede Wereldoorlog een crisis voor het humanisme betekende. Het minste dat men uit de gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog kan afleiden is dat het vraagwekkend is hoe een individu zich tegenover of in een groep situeert. De oorlog confronteerde elkeen met georganiseerde legereenheden, met de mutuele identificatie van mensen onder de noemer van het volk of de natie en tenslotte, de individuele verantwoordelijkheid binnen het militair apparaat of ten aanzien van de bezetter. Niet alleen uit "Le temps logique" blijkt dat Lacan een onderscheid maakt tussen collectiviteit of groep en algemeenheid. Reeds in 1938, in *La famille*, stelt hij de verbrokkeling en afbouw van groepen met een beperkt aantal leden vast (Lacan, 1984 [1938]). Ook in "L'agressivité en psychanalyse" richt zijn kritiek zich op de klemtoon die gelegd wordt op de individualiteit (Lacan, 1966 [1948]). Individualiteit blijkt de ommezijde te zijn van het verdwijnen van groepen ten voordele van een abstracte, algemene socialiteit. Tegenover deze algemeenheid lijkt hij in "Le temps logique" de noodzaak van de groep aan te tonen om tot een mogelijke identiteitsverwerving te komen. Als wij alle teksten uit de periode 1938-1949 naast elkaar leggen, lijkt Lacan dus te wijzen op de noodzaak van de groep en de nefaste gevolgen van het verdwijnen ervan.

Hoe denkt Lacan het individu? Die vraag is vrij eenvoudig te beantwoorden door de simpele vaststelling dat hij, in de periode waarover we het hier hebben, geen andere theorie heeft dan die van het zogenaamde "spiegelstadium". Ook in "Le temps logique" trekt hij een aantal parallellen tussen het sofisme en deze theorie.

10. Een laatste bijzonderheid, tenslotte, die zich op het niveau van het sofisme kan voordoen, is dat wie niet beslist en dus aan het logisch proces niet deelneemt, vreemd genoeg, op het einde ook kan delen in de gedesubjectieerde waarheid: twee haltes betekent drie witten (natuurlijk op voorwaarde dat de twee anderen het logisch proces wel voltrokken). Het is opmerkelijk dat Lacan bij dit gegeven geen verdere commentaar geeft (Lacan, 1966 [1945]: 211).

Drie tijden van subjectiviteit: de vergelijking met het spiegelstadium

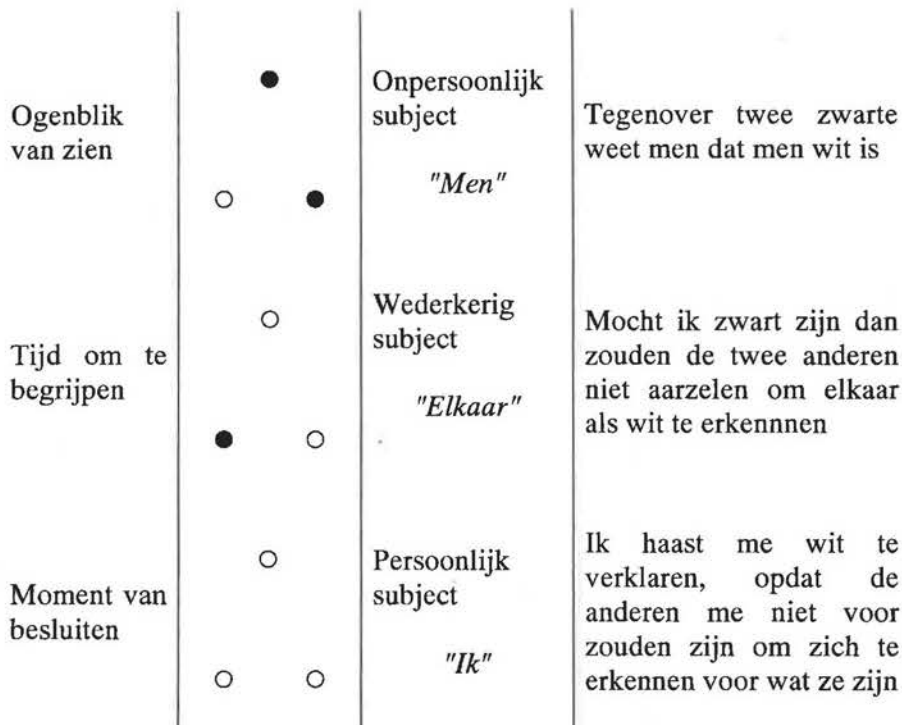
In de eerste tijd, *l'instant de voir*, kenmerkt het subject zich door een verhouding tot anderen die erop berust *geen enkele* relatie met hen te onderhouden. Zijn identiteit is een radicaal verschil met de anderen. Men kan zich daarbij afvragen of de term identiteit nog wel van toepassing is in dit geval. Lacan spreekt hier zowel van een onpersoonlijk als van een noëtisch subject. Het is in die zin onpersoonlijk dat het om het even welke "identiteit" kan aannemen: god, een tafel, een waskom, ... (Lacan, 1966 [1945]: 207-208).

De tweede tijd, *le temps pour comprendre*, is de tijd van de wederkerigheid. Het zijn B en C die volstrekt met elkaar samenvallen en elkaar op basis van A's zwart zijn als wit erkennen. Ze zijn slechts bepaald door hun wederkerigheid. Ik ben wit omdat de ander stilstaat, zoals ik stilsta omdat de ander wit is.

In A's reflectie over B en C is de bepaling van hun identiteit onproblematisch. Het is doordat A zich als anders dan B en C veronderstelt dat zij via deze derde tot een eigen identiteit kunnen komen. A is het object, een zwarte schijf, waarlangs B en C zich in elkaar kunnen erkennen. Pas wanneer deze derde, A dus, zijn positie in deze verhouding in overweging neemt, ziet hij in dat het behouden van deze positie volledig afhangt van de anderen. A was reeds van bij het begin van deze tijd het object van B en C maar was daarbij nietsvermoedend omtrent het precare van deze positie. Pas wanneer hij inziet dat de tijd om te begrijpen op zijn einde loopt en de anderen dus zullen weggaan, kan hij vrezen letterlijk als een stuk afval achtergelaten te worden. Hij komt dus tot het inzicht dat wat hij al altijd was op een catastrofe uitdraait: de anderen zullen vertrekken op grond van de objectale positie die hij inneemt. Hij moet zijn conclusies trekken over de eindigheid van de tijd om te begrijpen én over zijn positie ten aanzien van de anderen. Strikt gezien is het op dit moment dat hij voor het eerst een positie inneemt ten aanzien van de anderen.

Hij komt in een verhouding van concurrentie te staan tot de anderen. De tijd die hij vreest achter te zijn op de anderen, moet hij op een of andere wijze ongedaan zien te maken. Het zijn de anderen die een tijd voor zijn en die tijd moet in de haast teruggewonnen worden.

De uitweg concentreert zich in één paradoxaal moment, het *moment de conclure*. Waar de *temps pour comprendre* een wederkerig subject impliceerde, zien we in het *moment de conclure* een "ik" (*je*) verschijnen. In deze overgang is de parallel met het spiegelstadium evident.

Figuur 5

Wat Lacan als een logisch proces beschrijft in "Le temps logique", wordt als een psychologische genese beschreven in zijn theorie van het spiegelstadium. Hierin wordt beschreven hoe het kind via een radicale identificatie met een beeld van zichzelf of een leeftijdsgenoot een eerste identiteit verwerft. Deze identificatie is radicaal omdat het kind niets anders *is* dan het beeld of de ander: het valt letterlijk met de ander samen. Dit moet bijvoorbeeld blijken uit het fenomeen van het transitivisme: het kind dat slaat, beweert geslagen te zijn, ziet het zijn speelkameraadje vallen, dan begint het zelf te huilen.

Deze complete identificatie met de ander wordt doorbroken vanaf het moment dat de ander als een rivaal verschijnt. Het is in de jaloerse verhouding dat de duele verhouding "ik – ander" uiteenvalt in "ik, ander en object". Met als resultaat een *je*, een "ik" dat voor het eerst van de ander kan onderscheiden worden.

Deze parallel met het spiegelstadium wordt door Lacan (1966 [1945]: 208) zelf expliciet opgemerkt, maar waar hij niet op wijst, is dat de

anticipatie in "Le temps logique" op een andere plaats gesitueerd is. In "Le temps logique" betrof de anticipatie, zoals we zagen, een moment van beslissen waarin de act van het subject op zijn eigen zekerheid vooruitloopt. Dit is in de kanteling van tijd om te begrijpen naar moment van besluiten. De anticipatie valt samen met de verschijning van een *je*, een "ik" dat zich uit de wederkerige relatie losrukt. In het spiegelstadium daarentegen wordt de anticipatie geplaatst in de act van het zich identificeren met de ander. Het kind anticipeert door middel van zijn visueel vermogen op een beeld dat hem of haar als een ideaal toeschijnt. Dankzij de perceptie loopt het kind vooruit op een lichamelijke eenheid die het op dat moment nog ontbeert (Lacan, 1966 [1949]: 97). Waar anticipatie in "Le temps logique" een moment van desaliënering lijkt aan te duiden, valt ze in het spiegelstadium samen met een gealiënerd ik.

<i>Temps logique</i>	<i>Stade du miroir</i>
1. Ogenblik van zien ? (onpersoonlijk)	1. ? <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">Anticipatie</div>
2. Tijd om te begrijpen ik = ander concurrentie <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">Anticipatie</div>	2. Identificatie met een beeld ik = ander concurrentie
3. Moment van besluiten ik (<i>je</i>)	3. ik (<i>je</i>)

Figuur 6

Er is nog meer. In het spiegelstadium is het duidelijk dat het gewicht op het moment van primaire identificatie ligt. Zo noemt Lacan dit moment van jubel een moment van subjectiviteit. In "Le temps logique" zijn er echter twee soorten van subjectiviteit in het spel en daarbij ligt de klemtoon op de laatste. Het is in het *moment de conclure* dat de imaginaire

verhouding uit *le temps pour comprendre* wordt doorbroken door een angstige, subjectieve act. Dit laatste moment lijkt niet aanwezig te zijn in de theorie van het spiegelstadium. Het is interessant op te merken dat de bekende tekst, "Le stade du miroir" (Lacan, 1966 [1949]), pas in 1949, dus 4 jaar na "Le temps logique" in een definitieve versie werd gepubliceerd. Het is natuurlijk zo dat de theorie van het spiegelstadium al in 1938 was verschenen (Lacan, 1984 [1938]). Vergelijkt men beide teksten, van 1938 en 1949, dan blijken er echter geen wezenlijke verschillen te zijn. De stelling van Erik Porge als zou "Le temps logique" op merkbare wijze de versie van 1949 hebben beïnvloed, kunnen we hier bijgevolg niet onderschrijven (Porge, 1989: 43-51).¹¹

Verder is het ook opmerkelijk hoe twee andere teksten van na "Le temps logique", "Propos sur la causalité psychique" uit 1946 (Lacan, 1966 [1946]) en "L'agressivité en psychanalyse" uit 1948 (Lacan, 1966 [1948]), qua theorie in de eerste plaats schatplichtig blijven aan het spiegelstadium. Wellicht is het daarom geen toeval dat "Le temps logique" in de *Écrits* ná deze teksten is geplaatst. Is "Le temps logique" chronologisch anterior aan deze teksten, dan blijkt hij logisch posterieur. Het lijkt ons een te verdedigen stelling dat Lacan in 1949 nog geen adequate theorie had om de resultaten van zijn gedachte-experiment met de drie gevangenen te expliciteren. In die zin loopt "Le temps logique" op zijn tijd vooruit.

Het is alvast zo dat Lacan pas later, tijdens zijn *Séminaire* over de Wolfenman, in 1951, de resultaten van de analyse van het sofisme in een andere context kan gebruiken. Het is uit deze ziektegeschiedenis dat hij de notie van *Nachträglichkeit* kan isoleren en wellicht is het dit concept dat hem toelaat de bijzondere vorm van subject die met het *moment de conclure* verbonden is, te denken. "Le temps logique" staat geïsoleerd in de theoretische context van Lacans oeuvre in de jaren '40, maar vanuit dit isolement anticipeert hij al op een oplossing voor de impasses van een theorie die alleen het imaginaire in rekening brengt.¹²

11. Zo beweert hij onder andere dat de term "anticipatie" dankzij "Le temps logique" pas in de "tweede" versie van het spiegelstadium (1949) opduikt (Porge, 1989: 48). Dit blijkt echter niet te kloppen. Ook in de "eerste" versie komt de term al voor: cf. Lacan (1984 [1938]: 107).

12. Bekijkt men de genese van het subject louter als een proces van imaginaire aliënatie, zoals Lacan dit in de theorie van het spiegelstadium doet, dan is het moeilijk voor te stellen hoe die radicale vervreemding opgeschort kan worden. In deze context kunnen we verwijzen naar een zelfde probleem dat zich bij Sartre voordoet. Een tekst die zich in dat verband het best met "Le temps logique" laat vergelijken is *Huis Clos* (1947 [1944]). Dit toneelstuk laat een situatie zien die sterk gelijkend is op deze van de drie gevangenen uit "Le temps logique". Ook daar hebben we met drie personen te maken die zich in een afgesloten ruimte zonder spiegels bevinden. Omdat het in die situatie onmogelijk is aan het oordeel en de aanwezigheid van de anderen te ontsnappen kan een van de personages verzuchten: *L'enfer, c'est les Autres*. Het probleem voor elkeen is te ontsnappen aan de achtervolgende aanwezigheid van de twee anderen. De enige manier om aan deze impasse te ontsnappen is door het stellen van een act. Theoretisch uitgedrukt: het ik van de

David Blomme

Vakgroep Psychoanalyse
 H. Dunantlaan 2
 B-9000 Gent
 Tel.: 09 264 91 10
 Fax: 09 264 64 88
 David.Blomme@rug.ac.be

Dominiek Hoens

Vakgroep Wijsbegeerte
 Blandijnberg 2
 B-9000 Gent
 Tel.: 09 264 39 69
 Domieniek.Hoens@rug.ac.be

Summary

Subject and Collectivity: An Interpretation of Lacan's "Le temps logique"

The rarely discussed text by Jacques Lacan, *Logical Time and the Assertion of Anticipated Certitude*, is subjected to a detailed analysis. After explaining the argument, the importance of the "sophism" is shown for Lacan's ideas about the subject and collectivity. Finally, the text is compared to Lacan's theory of the mirror stage. In this comparison it is shown, among other things, how "Le temps logique" anticipates an aspect of Lacan's theory that becomes an issue only later in his work.

Bibliografie

- M. Adriaensen (1992), *Over de subjectwording. Een aantal representaties uit het onderwijs van Lacan*, Gent, Idesca.
 J.-L. Aucremanne (1985), "Le temps logique: trois temps de la subjectivité", *Quarto*, no. 22, pp. 20-22.
 B. Cannon (1993), *Sartre et la psychanalyse*, traduit par L. Bury, Paris, P.U.F.
 J. Dor (1985), *Introduction à la lecture de Lacan. 1. L'inconscient structuré comme un langage*, Paris, Denoël.
 J. Dor (1992), *Introduction à la lecture de Lacan. 2. La structure du sujet*, Paris, Denoël.

personages is een object dat door de blik van de anderen wordt geconstitueerd. De vrijheid bestaat erin dat men niet alleen objectaal bestaat maar ook als bewustzijn dat de mogelijkheid heeft elke situatie, elk oordeel te negeren. Lacan kan deze weg, die bewustzijn en vrijheid met elkaar verbindt, niet volgen. Dit omdat de imaginaire basis van de persoonlijkheid door hem veel radicaler wordt gedacht. Het is niet de bewuste ander die mij tot object van zijn blik maakt, maar het *Je est un autre* wordt letterlijk opgevat: het ik is een object ontstaan in de volledige identificatie met de ander. Waar Sartre met zijn theorie over de vrijheid en het bewustzijn een ontsnappingsmogelijkheid kan suggereren, valt er daarvan bij Lacan – tenminste in zijn theorie over het spiegelstadium – niets waar te nemen en is het, met andere woorden, onduidelijk hoe uit deze constitutieve aliënatie te ontsnappen. "Le temps logique" lijkt op deze impasse een antwoord te formuleren. Zie ook Roudinesco (1993: 238-241) en Cannon (1993: 263-294).

- B. Fink (1996), "Logical Time and the Precipitation of Subjectivity", in R. Feldstein, B. Fink and M. Jaanus (eds.), *Reading Seminars I and II: Lacan's Return to Freud*, Albany, State University of New York, pp. 356-386.
- J. Forrester (1990), *The Seductions of Psychoanalysis*, Cambridge, Cambridge University Press.
- S. Freud (1921c), *Massapsychologie en Ik-analyse, Cultuur en religie 5*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1986, pp. 9-94.
- A. Juranville (1988), *Lacan et la philosophie*, Paris, P.U.F.
- J. Lacan (1984 [1938]), *Les complexes familiaux dans la formation de l'individu*, Paris, Navarin.
- J. Lacan (1986 [1945]), "Le Nombre treize et la forme logique de la suspicion", *Ornicar?*, no. 36, pp. 7-20.
- J. Lacan (1966 [1945]), "Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée. Un nouveau sophisme", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 197-213.
- J. Lacan (1966 [1946]), "Propos sur la causalité psychique", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 151-193.
- J. Lacan (1947), "La psychiatrie anglaise et la guerre", *Évolution Psychiatrique*, no. 1, pp. 293-312.
- J. Lacan (1966 [1948]), "L'agressivité en psychanalyse", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 101-124.
- J. Lacan (1966 [1949]), "Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 93-100.
- J. Lacan (1966 [1953]), "Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. Rapport du congrès de Rome", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 237-322.
- A. Lalande (1997), *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris, P.U.F.
- E. Laurent (1993), "Logique du temps et modes du sujet", *Cahier (ACF-VLB)*, no. 1, pp. 68-84.
- E. Roudinesco (1993), *Jacques Lacan. Esquisse d'une vie, histoire d'un système de pensée*, Paris, Fayard.
- E. Porge (1989), *Se compter trois. Le temps logique de Lacan*, Toulouse, Éres.
- E. Porge (2000), *Jacques Lacan, un psychanalyste. Parcours d'un enseignement*, Ramonville Saint-Ange, Éres.
- R. Samuels (1990), "Logical Time and Jouissance", *Newsletter of the Freudian Field*, vol. 4, nos. 1-2, pp. 69-77.
- J.P. Sartre (1947 [1944]), *Huis Clos*, Paris, Gallimard.

Key words

Subject, Logical Time, Act, Collectivity, Anticipation.

